

ПЕРІОД ТИМЧАСОВОГО ЗГОРТАННЯ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ В УКРАЇНІ (1921–1923 рр.)

Анотація статті. У статті розглядається період тимчасового згортання ліквідації неписьменності на території України. Зокрема, особливості та причини виникнення проблем у зазначеному процесі, що спричинили виникнення згортання ліквідації неписьменності. Також автор обумовлює стан ліквідації неписьменності, аналізує освітнє законодавство та офіційну політику уряду УСРР, зосереджує увагу на соціально-економічних проблемах, які спричиняли безпосередній вплив на розвиток процесу ліквідації неписьменності в Україні у 1921–1923 рр.

Ключові слова: ліквідація неписьменності, лікпункт, лікнеп, навчання грамоти.

Аннотация статьи. В статье рассматривается период временного свертывания ликвидации неграмотности на территории Украины. В частности, особенности и причины возникновения проблем в указанном процессе, которые повлекли возникновение свертывания ликвидации неграмотности. Также автор обуславливает состояние ликвидации неграмотности, анализирует образовательное законодательство и официальную политику правительства УССР, сосредоточивает внимание на социально-экономических проблемах, которые вызывали непосредственное влияние на развитие процесса ликвидации неграмотности в Украине в 1921-1923 гг.

Ключевые слова: ликвидация неграмотности, ликпункт, ликбез, обучения грамоте.

Resume. The article deals with the period of the temporary curtailment of literacy in Ukraine. In particular, characteristics and causes problems in that the process that led to the emergence of clotting literacy. Also the author determines the state of literacy, analyzes educational legislation and official policy of the USSR government, focusing on social and economic issues which were causing a direct impact on the development process of literacy in Ukraine in 1921-1923 years.

Keywords: literacy, likpunkt, educational program, teaching literacy.

У сучасній Україні система освіти є надзвичайно важливим чинником соціально-економічного прогресу. Збагачення сучасного педагогічного досвіду ґрунтується на досвіді минулих поколінь, який є одним із найважливіших джерел нового знання. З огляду на зазначене на увагу заслуговує досвід ліквідації неписьменності у 20-х роках ХХ століття, адже в той період склалася

своєрідна система організації освітнього процесу, виробилися особливі форми і методи навчання.

У контексті означеного вище набуває актуальності удосконалення системи освіти, зокрема – шляхом врахування надбань історико-педагогічного досвіду. Вказаний період різноплановий та суперечливий, тому аксіоматичним є переконання щодо необхідності докладного та всебічного вивчення його історії загалом та окремих аспектів зокрема. Наукове дослідження такого плану сприятиме усвідомленню сутності й сенсу цього історико-педагогічного процесу з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти України, подальшому удосконаленню теорії і практики освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти, що і визначає актуальність даного дослідження.

Мета статті – об'єктивно і комплексно проаналізувати період тимчасового згорання ліквідації неписьменності в Україні (1921–1923 рр.).

Історико-педагогічному аналізу освітнього процесу в Україні, зокрема періоду 20-х років ХХ ст., присвятили свої праці Н. Баловсяк, Л. Березівська, Л. Гаєвська, Н. Кротік, М. Кузьменко, Н. Побірченко, Л. Потапова, О. Сухомлинська, С. Цвірова та ін.

Заслуговують на увагу наукові дослідження та розвідки сучасних учених, які розглядають феномен ліквідації неписьменності у контексті інших проблем історико-педагогічної науки – В. Гололобов, Н. Гупан, І. Козак, Н. Коляда та ін.

21 травня 1921 р. Раднарком УСРР приймає першу свою постанову «Про боротьбу з неписьменністю». Цей документ майже повністю, слово в слово, був ідентичним до змісту декрету Ради народних комісарів «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» від 26 грудня 1919 р. [10, с.180–189»].

Разом з тим український документ доповнювався двома пунктами, а саме: «Введенн в дію декрету покладається на Головополітосвіту Наркомосу УСРР, у складі якого засновується Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби з неписьменністю у складі п'яти осіб, затверджених Наркомпросом;

– За участю Всеукрграмчека створюється постійна комісія з представників ЦК, жінвідділів, ЦК комсомолу і п'яти представників від Південбюро Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС)» [10, с.180–189].

Комісію з ліквідації неписьменності очолив голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) Григорій Петровський [18].

Згідно положення про Всеукраїнську Надзвичайну Комісію з ліквідації неписьменності новому органу надавалося повноваження мобілізувати навіть всіх письменних, його члени могли використовувати для цієї мети будь-яке приміщення, видавати книжки, організовувати школи лікнепу і т.п. Окрім того, комісія також займалася питанням підготовки педагогів для кампанії: організовувалися методичні наради, практичні заняття, курси і т.п. [9, с.53–55].

18 липня 1921 р. виходить постанова Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності (ВУНКЛН), яка конкретизувала положення Декрету від 21 травня 1922 р.

Цим документом кожний повіт, село, завод, фабрика повинні були створити свої комісії, до яких мали входити члени партії, комсомолу, профспілок, комнезаму, керівники шкіл, представники від керівництва тощо.

Відразу на місцях почали створюватися надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності і розгортати відповідну роботу.

Так, наприклад, Черкаська повітова надзвичайна комісія підготувала постанову про заходи з проведення обов'язкового навчання грамоти на виконання декрету Раднаркому від 21 травня 1921 року.

У постанові, зокрема, зазначалося: «Всім фабрично-заводським комітетам, правлінням профспілок, колективам ставиться в обов'язок не більше, ніж у тритижневий термін провести облік там, де це не проведено ними, необхідна перевірка неписьменних і малограмотних» [12, с. 24–25].

Для проведення навчання грамоти повітова комісія з ліквідації неписьменності разом з органом всеобучу оголосила призов неписьменних і малописьменних, в першу чергу, від 14 до 30 років, в другу чергу – від 30-до 40 років і в третю – від 40 до 50 років. Зазначеною вище постановою після оголошення призову всі неписьменні і малописьменні повинні були з'явитися у

визначене місце. Тих, хто не з'явився без поважних причин, оголошували труддезертирами [12, с. 25].

Два рази на місяць школи мали складати списки осіб, що ухилялися від занять. Так звані «труддезертери» арештовувалися і доставлялися в повітову Надзвичайну комісію. Саме такі методи примусу наносили велику шкоду справі боротьби з неписьменністю, відлякували людей від шкіл грамоти, надавали навчанню характер повинності. Ускладнювала ситуацію і нова економічна політика, адже витрати на освіту були зняті з державного бюджету і перенесені на місцевий бюджет, що утруднювало боротьбу з неписьменністю. Стало важко виконувати положення «Декрету про скорочення робочого дня на дві години для занять в школах грамоти», при цьому зберігати заробітну плату в повному обсязі.

Приватні підприємці за будь-яких підстав відмовлялися оплачувати години навчання. Нелегко було виконати цей пункт і державним підприємствам, які перейшли на госпрозрахунок. Про ці труднощі говорила Н. Крупська: «У перший момент перехід до непу здорово вдарив по політпросвіроботі. ЦК довелося роз'яснити навіть, що неприпустимо стягування плати за навчання та за користування бібліотекою. Перехід на госпрозрахунок призвів до закриття цілого ряду хат-читалень та інших політпросвітустанов» [5, с. 593].

Дійсно, кількість лікпунктів стала різко знижуватися (за окремими підрахунками у 20 разів) [12, с. 93]. Скорочувався апарат ліквідації неписьменності. У кожній політосвіті (губернській чи повітовій) залишалося тільки по одному працівнику, який переважно утримувався на місцеві кошти. Тяжко було з учительськими кадрами. Коли робота в лікпунктах перестала оплачуватися, ентузіастів залишалося небагато.

Разом з тим керівництво держави все ще приділяло цьому питанню певну увагу. Запроваджувалися різні шляхи, щоб хоч якось підтримувати рух за письменність. Так, 19 жовтня 1924 р. Всеукраїнський ЦВК прийняв постанову, в якій губернським виконкомом дозволялося проводити в містах і містечках збір одноразових податків з буржуазії і нетрудового населення на потреби політико-освітніх установ (в основному на ліквідацію неписьменності). Учням

шкіл грамоти постановою надавалося ряд пілґ. Так, у сільській місцевості учням-селянам дозволявся помел борошна на млині позачергово [3, с.7].

З ініціативи Н. Крупської було підготовлено лист Центральному Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК РКП) до всіх органів на місцях про необхідність активізації роботи з ліквідації неписьменності. Зокрема, зазначалося, що «...у зв'язку з переходом всіх галузей політосвітроботи на місцеві кошти, значно зменшилась (а іноді й зовсім зникла) робота з ліквідації неписьменності» [7, с. 55–56]. У зв'язку з цим ЦК РКП закликала «вжити всіх закладів», щоб робота з ліквідації неписьменності «йшла нормально». І взагалі, партійні організації повинні «висунути цю роботу на чільне місце» [3, с.10].

17 жовтня 1921 р. відбувся II Всеросійський з'їзд політосвіти, який дуже гостро піднімав проблему ліквідації неписьменності. Виступав на з'їзді і В. Ленін, який назвав неписьменність одним із головних ворогів, що стоять перед державою. «З неписьменним народом важко перемогти, з народом некультурним перемогти – неможна. От як треба дивитись на питання. Крім того, після кожного перевороту народ потребує багато часу, щоб цей переворот собі засвоїти. І ось тут стоїть питання, як свідомо народ відноситься до тих уроків, що йому було дано. На превеликий жаль, на це питання можна відповісти – ні», – зазначав він [3, с.155–175].

І все ж не дивлячись на певні потуги партійних і профспілкових організацій, вони не давали бажаних результатів у ліквідації неписьменності. Кількість лікпунктів зменшилось на 80 , а в південній частині України ліквідація неписьменності майже припинилася [4, с.19]. Так, якщо в країні на початок 1921 р. було 1600 лікпунктів, то на початок 1922 р. їх стало лише 150 [4, с.19–20]. Почали закриватися хати-читальні, сільські бібліотеки, пункти лікнепів. На місцях також перестали приділяти цьому питанню увагу. Про це свідчать місцеві газети, в яких на кінець 1921 р. майже припинили висвітлювати це питання. Так, наприклад, Катеринославська газета «Звезда» видрукувала план роботи комнезаму на січень-травень 1922 р., в якому були різні питання, а питання ліквідації неписьменності було відсутнє [7, с.55].

Зрозуміло, що з таким станом уряд не хотів миритися. У лютому 1922 р. було скликано I Всеросійський з'їзд в справі ліквідації неписьменності. Своїх представників делегували майже усі губернії (44), цілий ряд військових частин, центральні установи і ЦК профспілок [7, с.19].

На з'їзді обговорювалися допущені помилки з ліквідації неписьменності. Було ухвалено вважати ліквідацію неписьменності ударною роботою Головополітосвіт, оскільки це було основою політико-освітньої роботи і однією з базових умов для піднесення продуктивності в країні. Школи грамоти повинні були стати пунктами боротьби з неписьменністю. На з'їзді було встановлено строк навчання на лікпунктах – 4 місяці, а в школах малописьменних – 6 місяців при 6-8 годинах занять щотижня.

У зв'язку зі скороченням коштів, що відпускаються на ліквідацію неписьменності, з'їзд ухвалив цього року в обов'язковому порядку в першу чергу навчання молоді від 18 до 30 років та підлітків від 14 до 18 років. Навчання громадян насамперед повинно проводитись у Червоній Армії, в міліції, далі необхідно навчати членів профспілок, комсомольців, в селах – працівників колгоспів і радгоспів. Решта населення навчається в добровільному порядку [4, с. 20-21].

На I з'їзді у справі ліквідації неписьменності було прийнято рішення ліквідувати неписьменність серед червоноармійців і матросів до 1 травня 1922 р. Відповідно після з'їзду, 9 березня 1922 р. було оголошено наказ командуючого збройними силами України М. Фрунзе про посилення роботи з ліквідації неписьменності серед червоноармійців.

У наказі зазначалося, що до 1 травня 1922 р. залишалось «...майже два місяці, тому необхідно посилити енергію політпросвітапарату Червоної Армії, узгодити роботу всього командного і політскладу для неухильного виконання бойового завдання з ліквідації неписьменності» [11, с. 20].

Особливе значення в ліквідації неписьменності мали вчителі. На них, чи не найбільше, припадало навантаження, адже треба було вдень навчати школярів, а ввечері – доросле населення. Коли цю роботу в лікнепах держава оплачувала, то питання рухалось. А з переходом фінансування до місцевого бюджету їм за

роботу в школах лікнепу не платили. Зрозуміло, що погоджувалися працювати з дорослими неграмотними переважно ентузіасти. Як результат, на одного вчителя припадало багато учнів, що утруднювало його роботу.

Такі факти підтверджує цифрова зведена по лікбезу станом на 1 травня 1923 р.

№ п/п	Назва міст та округ	Лікпунктів	Учнів	Вчителів	В середньому учнів на		Замітки
					одного учителя	один лікпункт	
1.	м. Житомир	23	734	34	21,6	31,9	В травні закінчило лікпункти 4200 осіб
2.	Житомирська округа	50	2195	100	21,9	43,9	
3.	м. Коростень	50	2000	100	20,0	40,0	
4.	м. Шепетівка	27	1900	44	43.1	70.3	
Всього:		160	6829	278	24,6	45,6	

[18, арк. 24].

У грудні 1922 р. відбувся X Всеросійський з'їзд Рад [11, с. 326]. З'їзд заслухав спеціальну доповідь Наркомосу і у своїй постанові констатував, що «у зв'язку із загальним зубожінням ресурсів країни і з переходом до планового господарства, радянська влада змушена була звузити створений цим ентузіастом розмах освітньої роботи до тих меж, в яких країна могла б підтримати центральними та місцевими засобами справу народної освіти. Вимушене гостре скорочення асигнувань з центру і переклад на місцеві засоби при недостатній підготовленості місцевого податкового апарату призвели до значного скорочення мережі освітніх закладів місцями навіть більшою мірою, ніж це викликалося дійсним станом ресурсів» [12, с.29-33]. У зв'язку з цим, з'їзд, – декларувалось у постанові, – вважає за необхідне зазначити, що в даний час подальший відступ по фронту освіти (скорочення мережі елементарних

шкіл) має бути призупинено, і справа народної освіти повинна розвиватися далі у повній відповідності з реальними можливостями країни. З'їзд зобов'язував губвиконкомом вжити всіх заходів до збереження мережі політико-освітніх установ (пунктів з ліквідації неписьменності, хат-читалень, бібліотек, клубів і народних домів тощо). Особливу увагу з'їзд зобов'язує приділяти справі ліквідації неписьменності і культурно-освітній роботі серед робочої і селянської молоді [11, с. 32].

З'їзд звернувся із закликом до всіх органів радянської влади в центрі і на місцях, до всіх партійних і профспілкових організацій, до всієї громадськості «віддати максимум зусиль і засобів» на справу ліквідації неписьменності [11, с.32].

Відповідно, після цього з'їзду в Україні відразу відбувся з'їзд завідувачів губернськими відділами освіти, який також обговорив питання ліквідації неписьменності, визначив цю справу вкрай необхідною. Важливо, що було прийнято рішення про виділення коштів органам Головополітосвіти на ліквідацію неписьменності.

У березні 1923 р. Укрбюро ВЦРПС провело Всеукраїнську нараду культвідділів губпрофрад, на якій обговорювалось питання про завдання профспілок з ліквідації неписьменності. У перспективному плані ліквідації неписьменності серед членів профспілок передбачалось, що на Україні буде працювати понад 1500 ліквідаційних пунктів, в яких навчатиметься більше 31 тис. робітників [11, с. 32].

Тоді ж, 7-9 березня 1923 р. у Харкові відбулася міжфедеративна нарада робітників ліквідації неписьменності, яка постановила «...в найближчому часі внести в декрети, видані РСФРР 1919 р. і УСРР 1921 р., зміни, що точно визначили б термін ліквідації неписьменності пролетаріату та селянства всієї федерації віком од 18 до 35 років до 10 річниці Жовтневої Революції, тобто до листопаду 1927 р.» [14, с. 61].

Органам Надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності (НКЛН) на місцях пропонувалось зв'язатись з місцевими статистичними управліннями і в першій половині 1924 р. перевірити списки неписьменних. На підставі

проведеного обліку та зважаючи на розмір місцевих коштів у кожній губернії, НКЛН повинні були намітити календарний план роботи, при чому в 1923–1924 н. р. особливу увагу звернути на ліквідацію неписьменності серед організованого пролетаріату та селянства, а в наступні роки поширити роботу на увесь пролетаріат та селянство. Вся планова та організаційна робота, проводилася НКЛН за допомогою та в повному поєднанні з партійними професійними і радянськими органами.

Відкриття лікпунктів та випуски тих, що скінчили навчання, намагались приурочити до наступних днів: 8 березня, 1 травня, 7 листопада, 26 грудня для РСФРР і 21 травня для УСРР (дати прийняття декретів).

Згідно резолюції, профспілки, складаючи колективні угоди з торговельними та промисловими підприємствами, повинні були включати в ці документи наступні пункти: а) про незвільнення або нескорочення тих робітників, що відвідують лікпункти, без поважних причин, б) про звільнення тих, хто вчиться, на 12 год. щотижня від праці упродовж 2 місяців зі збереженням заробітної платні або про оплату 12 год. навчання, як понадурочних на випадок проходження курсу після скінчення денної праці; в) про повне утримання педагогічного персоналу лікпунктів та постачання їх підручниками та приладдям до письма за рахунок підприємств. Що ж стосується безробітних членів спілок, то вони повинні вчитися у лікпунктах при біржах праці за рахунок засобів фонду безробітних, відділу праці, культфондів спілок або міжсоюзних об'єднань.

Профспілки та інші організації повинні вимагати від своїх неписьменних членів відвідування лікпунктів в порядку профповинності чи партійної дисципліни та через свої низові осередки стежити за ретельним відвідуванням лікпунктів. В інтересах найшвидшого досягнення мети рекомендуються різні засоби заохочення та нагороди тих, хто в найменший термін ліквідували свою неписьменність.

У перший рік кампанії, через надзвичайне обмеження державних засобів, які відпускаються на справу народної освіти взагалі, планувалось вимагати позакошторисних асигнувань на утримання апарату лікбезу в центрі та на

місцях, на видання підручників, шкільного приладдя, методичних вказівок українською, російською мовами та мовами національних меншин, на утримання зразкових шкіл та на підвищення кваліфікації робітників лікбезу. Для цього треба внести позакошторисні вимоги до відповідних органів. Всі ж інші витрати покладались на місцевий бюджет та на кошти організації, які закладають і утримують лікпункти [14, с.61-63].

У квітні 1923 р. відбувся XII з'їзд партії. В окремій резолюції з'їзду «Про роботу РКП на селі» зазначалося про важливість підняття рівня грамотності на селі, про неувагу чиновників до проблеми ліквідації неписьменності, а саме: «скептичне ставлення до селянина і його потреб, зневажливе нехтування його темнотою, неграмотністю» [12, с. 902].

Починає поширюватися кількість лікнепів територією України.

Так, коли на 01 жовтня 1922 р. на один повіт України припадало 5-7 лікпунктів, то на 1 травня 1923 р. їх було вже більш, як 30; всі вони функціонували й навчали упродовж 3 місяців 12-20 осіб кожний.

Отже, можна стверджувати, що до першої половини 1923 р. завершився період тимчасового згорання ліквідації неписьменності в Україні (1921–1923 рр.), який можна назвати етапом тимчасового згорання. Причинами цього явища були: перехід ліквідації неписьменності з державного постачання на місцеві кошти, де кошторис часто майже не приймався через нестачу коштів; ліквідаторський настрій тих організацій, які відповідали за ліквідацію неписьменності; скорочення штатів в апараті грамчека, політосвіт, тощо. Разом з тим в Україні в більшості губерній хоч і почалося згорання боротьби за ліквідацію неписьменності, заходами громадськості вона продовжувалася, проте не так інтенсивно.

Список використаних джерел

1. XVI Всероссийский съезд Советов 15-23 января 1935 г. (Стенографический отчет) : Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях /Сборник документов . – М. – т. 4, ч. 1. – 1962. –326 с.

2. Ленин В.И. Новая экономическая политика и задачи политпросветов (Доклад на II Всероссийском съезде политпросветов 17 октября

1921 р / В.И.Ленин (июль 1921 – март 1922). – М. : Т.40 Изд-во Полит литературы. – 1970 г. – 421 с.

3. Воронец А. Неграмотность на Украине и борьба с нею / А. Воронец. – Х. : Червоний шлях. – 1924. – 20 с.

4. Зиновьев М. Как был выполнен Ленинский декрет / М. Зиновьев. – М. : Госиздат. – 1961 г. –19-20 с.

5. Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 10 т. Т.2. / Н.К. Крупская. – М. : Общие вопросы педагогики. Организация народного образования в СССР. – Изд-во АПН. – 1958 г. –593 с.

6. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 : збірник документів і матеріалів / Редкол. : Відп.ред. Юрій Юрійович Кондуффор; Упоряд. В.М. Волковинський, П.С. Гончарук, А.Д. Гришин ; Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Київ. : Наукова думка. – 1979 . – 667 с.

7. Лист ЦК РКП «До всіх Губкомів та Обкомів РКП. До всіх Губкомів та Обкомів Політосвіти» // Порадник робітника освіти. – Укр. бюро спілки робітників освіти. – 1924 р. – 508 с.

8. Народное образование в СССР / Краткий свод статистических данных. – М. – С.126.

9. Положення про Всеукраїнську Надзвичайну Комісію ліквідації неписьменності та її місцеві органи / Порадник робітника освіти. – Укр. бюро спілки робітників освіти. – Харків. – 1924 р. – С. 508.

10. Постанова РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю / Культурне будівництво в Україні РСРР (1917–1927). – Наукова Думка.. – К: . 1974. – 251 с.

11. Постановление X Всероссийского съезда Советов по докладу Наркомпроса (27 декабря 1922 г.) // Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании. Сб. документов. За 1917–1947 гг.: Приложение к журналу «Советская педагогика». – Вып. 1 [Сост. Канд.пед. наук Н.И.Болдырев]. – М.–Л.: Изд-во АПН РСФСР.– 1947. – 30 с.

12. Постановленя Черкасской уездной Чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности о мерах по проведению обязательного обучения

грамоты. Культурное строительство в Черкасской области (1917–1989) / Сборник документов и материалов. – Днепропетровск. : «Проминь». – 1989 г. – 24 с.

13. Протоколы и стенографические отчёты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчёт. – М. : Изд.-во коммунистической лит.-ры. – 1956 г. – 902 с.

14. Резолюція, ухвалена міжфедеративною нарадою робітників ліквідації неписьменності, яка відбулася 7-9 березня 1923 р. в м. Харкові // Порадник робітника освіти. – Укр. бюро спілки робітників освіти. – 1924 р. – 508 с.

15. Съезд Советов РСФСР. (11; 1924; Москва). XI Всероссийский съезд Советов : [19-29 января 1924 г.] : стенографический отчет. – М. : ВЦИК, 1924. – 208 с.

16. У країні створили комісію з ліквідації неписьменності (1921) [Електронний ресурс] // Журнал «Коммерсантъ Власть». – 2012. – №5. – С.50. – Режим доступа к журналу <http://www.kommersant.ru/pda/power.html?id=1852882>.

17. Фрид Л. С. Очерки по истории развития политико-просветительной работы в РСФСР (1917–1929 гг.) / Л.С.Фрид. – Л. – 1941 г. – 93 с.

18. Цифровая сводка по ликбезу. Протоколы заседаний комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о пересмотре сети вузов, рабфаков, техникумов, оплате студентам практикантам и стажерам. Докладные записки, сводки, справки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У об итогах приема в высшие учебные заведения, деятельности института марксизма и марксоевения, ликвидации неграмотности, сети политико-просветительных учреждений / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України . – Ф.р.1, оп.20, спр.1777, Арк.24.